

Reportage Erfgoed-dilemma's

Steenfabrieken in verval: Ruïnes mogen in Nederland niet snel alleen ruïnes zijn

Arbeiders in steenfabriek Windesheim halen gebakken stenen uit de ovens. Beeld Collectie Overijssel

In het opgeruimde Nederland zijn ruïnes een zeldzaamheid. Een uitzondering vormen steenfabrieken in natuurgebieden langs de grote rivieren. De instandhouding ervan stelt Staatsbosbeheer voor erfgoeddilemma's.

Wim Eikelboom 22 september 2023, 11:00

Op het eerste gezicht oogt het als een overwoekerde kunstmatige bult in het landschap. Wie goed kijkt, ziet nissen. Het zijn vervallen stookkamers. Achter en onder opgeschoten boompjes en struikgewas zijn de overblijfselen te vinden van de uitgedoofde ondernemingsgeest van een laaiend stenen tijdperk.

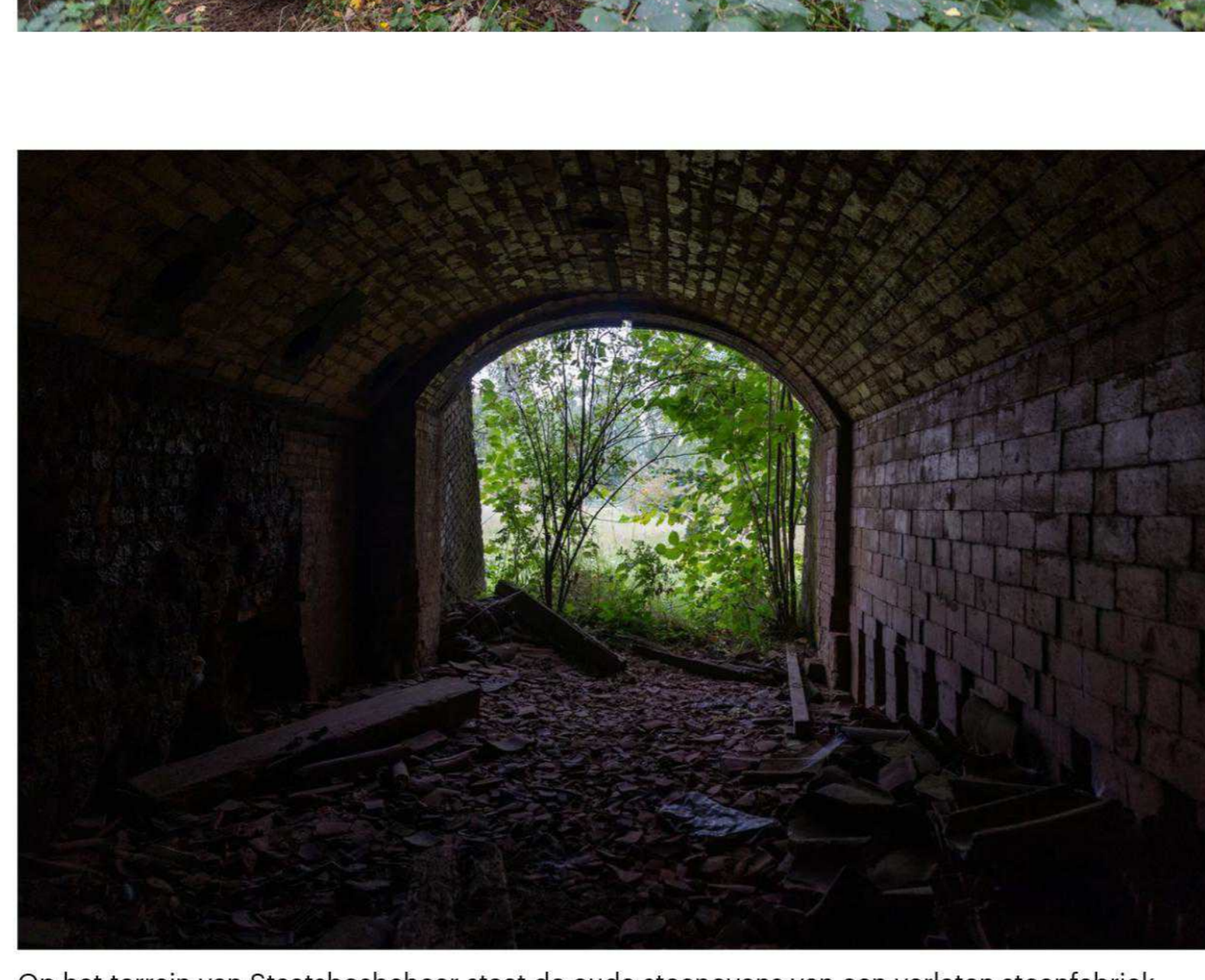
Anderhalve eeuw geleden waren de oevers van de IJssel bezaaid met steenfabrieken. Bijna elke dorp of stad had er minstens eentje. Vandaag de dag resteren ruïnes. Op enkele plekken kregen de lege fabrieken een herbestemming. Zo is er bij Terwolde een restaurant gevestigd in een voormalige steenoven. Bij Olst is de bovenlaag van een oude steenoven omgevormd tot kampeerveldje op een camping.

'Het zijn prachtplekken voor vleermuizen'

De meeste steenfabrieken zijn overgelaten aan de natuur. "Het zijn prachtplekken voor vleermuizen. En in Olst broedt een slechtvalk in de top van een schoorsteenpijp", vertelt Seline Geijskes, landschapsarchitect en adviseur cultuurhistorie bij Staatsbosbeheer. In de oude steenfabriek in Windesheim huizen vier soorten vleermuizen, waaronder de watervleermuis.

Van het uit 1926 daterende complex van steenfabriek Windesheim resteren nog de nissen van de ovens voor de bakstenen. Een halve eeuw geleden lag de productie op 24 miljoen stenen per jaar uit deze gasgestookte ovens. Begin jaren tachtig sloot de fabriek de deuren en kwam het terrein in handen van Staatsbosbeheer. Overwoekerd ligt het nu in een natuurreservaat langs de IJssel. Ontoegankelijk voor publiek.

"Fascinerend is dat dit soort plekken niet bestaan in bestemmingsplannen. En dat is de redding van deze ruïnes. Want zodra het iets is, dan gaan mensen er iets mee doen", zegt Geijskes, terwijl ze tastend haar weg zoekt in een leegstaande oven. In het halfduister strijkt ze langs geglazuurde wanden, waar ooit de temperatuur opliep tot 1100 graden. "Het is een wonder dat deze steenoven nooit is opgeruimd."

Op het terrein van Staatsbosbeheer staat de oude steenovens van een verlaten steenfabriek, steenfabriek Ooldeneel vlakbij de IJssel. Beeld Herman Engbers

Vlakbij een populaire vogelkijkhut

De voormalige steenfabriek is een gemeentelijk monument. Het ligt vlakbij een populaire vogelkijkhut. Geijskes zou graag zien dat de verboden toegang-bordjes en het hek verdwijnen. "Deze steenfabriek kan een fantastische beleefbare ruïne worden. Deze plek zou je wat mij betreft toegankelijk kunnen maken. Dan gun je mensen de beleving van erfgoed dat een rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van het IJssellandschap."

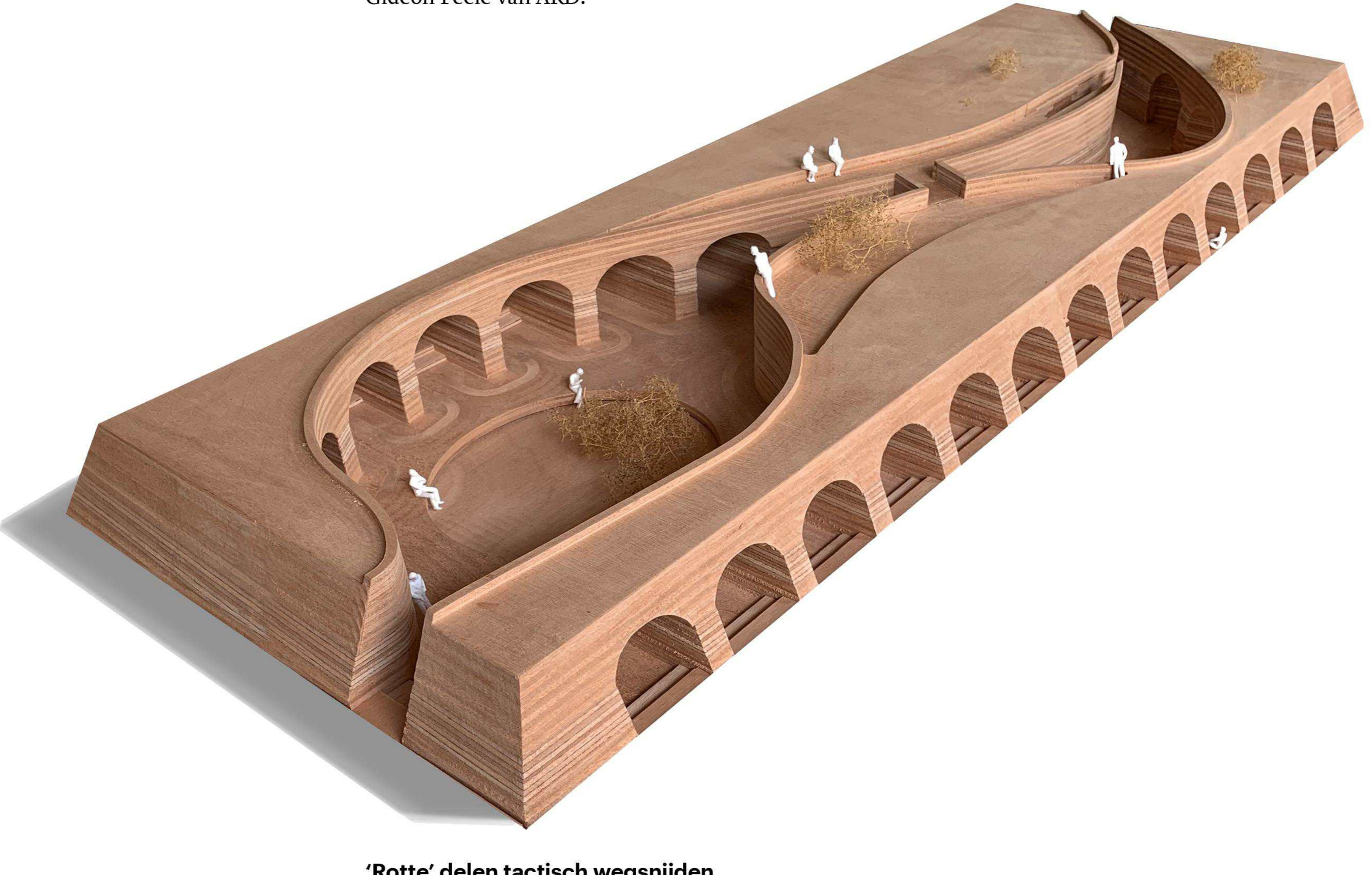
Een paar kilometer stroomopwaarts langs de IJssel bevinden zich in natuurgebied Duursche Waarden van Staatsbosbeheer twee oude steenovens, waarvan er eentje toegankelijk is voor publiek. De ander is anderhalf jaar geleden voorzien van een afrastering, omdat er gevaar ontstond voor vallende stenen. Het zijn rijksmonumenten, inclusief de gerestaureerde schoorsteenpijp.

'We kiezen voor gecontroleerd verruïnen'

"Veiligheid en voorzorg vormen het dilemma van het toegankelijk maken van ruïnes", licht Geijskes toe. "Het enge van de ronde bogen in de ovens is dat als daar het verband uitgaat, het snel instort. Het is net als met een rugwervel. Maar we willen liever niet gaan restaureren. We kiezen voor gecontroleerd verruïnen."

Dat vraagt om niets doen. En daar zijn we als Nederlanders niet zo goed in, vindt de erfgoed-expert van Staatsbosbeheer. "In landen als Engeland of Ierland kunnen ze de boel goed de boel laten. Wij houden van opruimen en een net landschap. Het zit minder in onze genen om iets gewoon z'n gang te laten gaan. Bij een boterval gaan we meteen in de modus: Hoe kunnen we deze ruimte beter benutten."

Ook hier het dilemma: een monument laten aftakelen of toegeven aan de drang om het complex tot trekpleister te maken. Drie jaar geleden kreeg architectenbureau AtelierRuimDenkers (ARD) uit Schiedam de opdracht van Staatsbosbeheer om met creatieve voorstellen de opricht van Wanneerer je volledig gaat restaureren, kost dat veel geld dat uiteindelijk terugverdiend moet worden", zegt Gideon Peele van ARD.

'Rotte' delen tactisch wegsnijden

Hij bedacht het idee om een steenoven tot veilig verruïneerd object te maken, waarin je kunt rondstruïnen. "Dat willen we doen door 'rotte' delen tactisch weg te snijden. Zo ontstaat een ontworpen ruïne waarin we op een poëtische wijze de geschiedenis van het gebouw tonen en tegelijk het verhaal vertellen van de rivier en het huidige natuurgebied dat is ontstaan na kleiwinning."

Het plan is volgens Peele omarmd door Staatsbosbeheer. "De eerste ingewikkelde knoop van een onbruikbaar rijksmonument in een verstilld Natura 2000-gebied, lijkt opgelost. Nu onderzoeken we hoe we dit kunnen uitvoeren. Met dit concept kunnen we dit nationaal erfgoed behouden en tegelijkertijd natuur- en cultuurbeleving langs de IJssel versterken."

Het ontwerp van Peele spreekt Geijskes aan. "Relicten als deze fascineren en voeden de fantasie. Als je in deze gewelven veilig kunt dwalen, voelt het als een labyrint. Ik vind dat een geweldige gedachte. Zo doe je recht aan de ruïne, zonder het tot moderne attractie om te vormen."

De schoonheid van verval

In ons land hebben we niet veel ervaring met ruïne-beheer, zegt Geijskes. "We missen een woordenschat om precies te omschrijven wat de waarde van een ruïne is. Het is de laatste stap in het rijtje restauratie, consolidatie en verval. We vinden vanouds verval een negatief woord. Een ruïne laat eigenlijk de schoonheid van verval zien."

Het fascineert de landschapsarchitect dat het verval zich langzaam voltrekt. De wortels van spontaan opgekomen jong berkenboompjes duwen stenen uit elkaar, naast weelderig groeiende hop. Hoelang duurt het voordat de natuur een leegstaand bouwsel verzwelgt? "Dat weten we niet precies", reageert Geijskes. "Het duurt langer dan we denken. Onderdeel van goed ruïnebeheer is dat je om de tijd op dezelfde plek een foto maakt, om het verval vast te stellen. Dat hebben we gedaan bij Fort Nieuw Sint Andries tussen Maas en Waal bij Heerwaarden, een van mijn favoriete ruïnes. Dan zie je dat niet bomengroei en vorst de meest schade doet, maar betreding door mensen."

Doelmatigheidsdenken steekt al snel de kop op

Geijskes bracht een paar jaar geleden alle steenfabrieken in kaart op terreinen van Staatsbosbeheer. Het rapport belandde in een la. Hoe gek het ook klinkt: Voor ruïnes is dat de meest ideale speling van het lot, vindt Geijskes. "Het is de beste manier om niets te doen. Eerlijk gezegd is het heel lastig om projecten te bedenken waarin ruïnes echt ruïnes mogen zijn. Al snel komt ons doelmatigheidsdenken om de hoek, dat we er bijvoorbeeld een park van zonnepanelen op willen bouwen of een filmzaalje in willen maken. De kunst is om het smaakvol te laten verpauperen, met respect voor de natuur. Eerlijk gezegd vind ik het beste voor deze plek, wanneer het vergeten raakt."

Meer steenfabrieken langs de IJssel dan gedacht

Langs de IJssel stonden meer steenfabrieken dan gedacht, zo blijkt uit een recent onderzoek door amateurhistoricus Henri Th.M. Burgers. Hij bracht voor het eerst alle steenfabrieken aan de IJssel in kaart in een naslagwerk. De stamboom van de familie Burgers kent steenbakkers langs de Waal, Maas en IJssel. "Steenbakkerijen waren een belangrijke toonaangevende industrie en ambacht langs de grote rivieren", vertelt de gepensioneerde notaris.

Rivierklei vormde de grondstof voor de straatstenen, bakstenen en dakpannen. De rivier bood nog een voordeel: alle aan- en afvoer van brandstof en stenen verliep via schepen. Rond 1850 was de baksteenindustrie in Nederland op zijn hoogtepunt. Toen waren er 881 steenfabrieken, waarvan er 73 langs de IJssel stonden.

"Gemiddeld 1 steenfabriek per 4 kilometer rivieroever", aldus Burgers. De grootste concentraties steenfabrieken waren bij Westervoort, Rheden, Angerlo en Zwolle.

Kinderarbeid

Steenfabrieken stonden bekend om hun barre arbeidsomstandigheden. Het waren de laatste plekken in ons land waar kinderarbeid plaatsvond. De steenproductie langs de rivieren begon in de Middeleeuwen, toen op last van stadsbesturen houten huizen en gebouwen werden vervangen door brandveiligere stenen panden. Hoewel de afzet van stenen vaak regionaal was, exporteerden sommige fabrieken ook stenen naar het buitenland. Zo gaat het verhaal dat straatklinkers in Sint-Petersburg afkomstig zijn uit een steenfabriek langs de IJssel in Olst. In 1993 sloot in de Koppenwaard in Lathum de allerlaatste steenfabriek langs de IJssel de deuren. Natuurmonumenten heeft dit terrein nu in beheer als natuur- en wandelgebied IJsselport.

"Steen- en pannenfabrieken aan de Gelderse IJssel. De geschiedenis van een verdwenen industrie"; is een uitgave in eigen beheer door Henri Th. M. Burgers.